

KS. MAREK JODKOWSKI* – OLSZTYN

DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE NA OBSZARZE DIECEZJI CHEŁMIŃSKIEJ W LATACH 1850-1873

MILITARY PASTORAL MINISTRY IN THE CHEŁMNO DIOCESE IN THE YEARS 1850–1873

Abstract

The article is devoted to the garrison pastoral ministry in the area of the Chełmno Diocese in 1850–1873, the period of its membership in the Prussian state. Given the unquestionable importance of the Prussian army in perpetuating the security and stability of the state, ensuring religious participation was among the important factors in the military formation. For this reason, permanent pastoral care was extended to garrison cities, which included Gdańsk, Grudziądz and Toruń. Soldiers stationed in military units located in the Catholic diaspora area, i.e. in Iława, Ostróda, Prabuty, Susz and Zalew, among others, also had the opportunity to receive the sacraments through the ministry of non-local chaplains. Spiritual care for the soldiers was provided mostly by priests from civilian parishes. Full-time chaplains of the Prussian army were employed in the Diocese of Chełmno quite sporadically at that time.

Keywords: Prussian army; Diocese of Chełmno; military chaplaincy; garrisons; military chaplains; West Prussia

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony duszpasterstwu garnizonowemu na obszarze diecezji chełmińskiej w latach 1850-1873, czyli w okresie jej przynależności do państwa

* Ks. Marek Jodkowski – dr hab. historii Kościoła, prof. UWM, Wydział Teologii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

e-mail: marek.jodkowski@uwm.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9793-9935>

pruskiego. Ze względu na niekwestionowane znaczenie armii pruskiej w utrwalaniu bezpieczeństwa i stabilności państwa, zagwarantowanie udziału w życiu religijnym należało do istotnych czynników formacji wojskowej. Z tego względu stałą opieką pastoralną objęto miasta garnizonowe, do których należały m.in. Gdańsk, Grudziądz i Toruń. Żołnierze stacjonujący w jednostkach wojskowych usytuowanych na obszarze diaspory katolickiej, czyli m.in. w Iławie, Ostródzie, Prabutach, Suszu i Zalewie, również mieli możliwość korzystania z sakramentów dzięki posłudze zamiejscowych kapelanów. Opiekę duchową nad żołnierzami sprawowali przeważnie księża z parafii cywilnych. Dość sporadycznie w tym czasie zatrudniano w diecezji chełmińskiej etatowych kapelanów armii pruskiej.

Słowa kluczowe: armia pruska; diecezja chełmińska; duszpasterstwo wojskowe; garnizony; kapelani wojskowi; Prusy Zachodnie

Wstęp

Armia pruska już od XVII wieku stała się nie tylko ważnym czynnikiem gwarantującym bezpieczeństwo wewnętrzne państwa, ale również motorem jego aspiracji do mocarstwowości. Z tego względu formacja żołnierza nabrała istotnego znaczenia. Poza kształtowaniem jego karności, dyscypliny i bezwzględnego posłuszeństwa, obejmowała także jego kondycję duchową. Władcy pruscy godzili się na udział członków armii w życiu religijnym. Skłaniało to władze kościelne do organizowania specjalistycznego duszpasterstwa wojskowego. Duża liczba żołnierzy na obszarze diecezji chełmińskiej w połowie XIX wieku generowała potrzebę zapewnienia im możliwości korzystania z sakramentów świętych. Ich szafarze, a mianowicie duchowni, działali z mandatu miejscowego ordynariusza, gwarantując żołnierzom i ich rodzinom duchowe wsparcie oraz opiekę.

W historiografii diecezji chełmińskiej niewiele miejsca poświęcono duszpasterstwu garnizonowemu w latach 1850-1873. Wzmianki na ten temat pojawiły się dość sporadycznie w słowniku duchowieństwa tej diecezji, opracowanym przez ks. Henryka Mrossa¹. Wbrew oczekiwaniom, wielu księży zaangażowanych w posługę wśród żołnierzy nie zostało odnotowanych w biograficznym leksykonie duszpasterstwa wojskowego autorstwa Hansa Jürgena Brandta i Petera Hägera². Z tego względu warto uzupełnić te informacje, przeprowadzając analizę dokumentacji dotyczącej katolickiego duszpasterstwa wojskowego w Prusach Zachodnich, którą zdeponowano w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin).

Ramy czasowe niniejszego artykułu wiążą się z cezurami wyznaczającymi kolejne etapy funkcjonowania duszpasterstwa wojskowego. Wprawdzie już od 1832 roku pruskie prawodawstwo dopuszczało ustanawianie katolickich kapelanów wojskowych na czas pokoju, jednak dopiero w czasie Wiosny Ludów zaczęto

¹ H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821-1920*, Pelplin 1995.

² *Biographisches Lexikon der katholischen Militärseelsorge Deutschlands 1848 bis 1945*, hrsg. H.J. Brandt, P. Häger, Paderborn 2002.

wprowadzać stałe duszpasterstwo wojskowe w ramach Kościoła katolickiego. Dokonujące się przemiany społeczno-polityczne umożliwiły 24 października 1849 roku papieżowi Piusowi IX ogłoszenie brewe *Venerabilis Pater*, na mocy którego duszpasterstwem tym miał kierować każdorazowy biskup wrocławski jako delegat apostolski do opieki nad żołnierzami. Został nim wówczas Melchior von Diepenbrock. Istotne zmiany w funkcjonowaniu duszpasterstwa pojawiały się w 1868 roku. Wówczas ogłoszono papieskie brewe *In hac beatissimi*, zgodnie z którym erygowano w Prusach na zasadach egzempcji katolickie duszpasterstwo wojskowe, równorzędne ewangelickiemu³. Odtąd rezydującemu w Berlinie proboszczowi polowemu (Feldpropst) podlegali dożywotnio mianowani proboszczowie wojskowi (Militäroberpfarrer) oraz kapelani wojskowi (Militärgeistlichen), jak również czasowo zatrudniani pomocniczy kapelani wojskowi (Militärhilfsgeistlichen)⁴. Kres współpracy z państwem przyniósł Kulturkampf. Władze pruskie 15 marca 1873 roku zniosły katolickie duszpasterstwo wojskowe, co skutkowało pozbawieniem tego samego roku urzędów wojskowych bp. Franciszka Adolfa Namszanowskiego⁵.

W diecezji chełmińskiej opiekę pastoralną nad żołnierzami najczęściej podejmowali księża, którzy posługiwali w parafiach cywilnych, dlatego praca w garnizonach była ich dodatkowym zajęciem („beauftragte Zivilgeistlichen”). Władze wojskowe niechętnie zgadzały się na katolickich kapelanów etatowych. Jednym z powodów były koszty ich utrzymania. Warto wspomnieć, że w niniejszym tekście zastosowano oboczność nazwy pruskiego Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia, a mianowicie Ministerstwo ds. Kultu.

Dyslokacja jednostek armii pruskiej na obszarze diecezji chełmińskiej

Rozmieszczenie jednostek wojskowych na obszarze diecezji chełmińskiej wymaga skrótowego nakreślenia jej zasięgu terytorialnego. Jeszcze w XVII wieku dzieliła się ona na 12 archidiecezji: Chełmża, Chełmno, Toruń, Grudziądz, Lubawa, Nowe Miasto, Brodnica, Golub, Lidzbark, Wąbrzeźno, Radzyn i Łasin oraz pięć archidiecezji w diecezji pomezańskiej. Zasadnicze zmiany dotyczące granic tej diecezji usankcjonował Pius VII w bulli cyrkumskrypcyjnej *De salute animarum* w 1821 roku. Jej powierzchnia została kilkakrotnie powiększona wskutek inkorporacji archidiecezji pomorskiej, kruszwickiego, dużej części archidiecezji kamińskiego, dekanatu fordońskiego oraz ziemi michałowskiej wraz z parafią Białuty. Z dawnej diecezji pomezańskiej wcielono dekanaty łańskie

³ F. von Seelhorst, *Das Heerwesen des Preußischen Staats*, Erfurt 1841, s. 335-336; R. Gernsheim, *Die Regelung der katholischen Militärseelsorge in Preussen (1868)*, w: *Archiv für katholisches Kirchenrecht mit besonderer Rücksicht auf Oesterreich und Deutschland*, Neue Folge, Bd. 14, hrsg. F.H. Vering, Mainz 1868, s. 431-434; J. Güsgen, *Die katholische Militärseelsorge in Deutschland zwischen 1920 und 1945*, Köln-Wien 1989, s. 23-35; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 191-192.

⁴ *Biographisches Lexikon*, s. XLV.

⁵ H. Pohl, *Die katholische Militärseelsorge Preussens 1797-1888*, Stuttgart 1926, (Nachdruck: Amsterdam 1962), s. 336-344; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2003, s. 192; por. *Biographisches Lexikon*, s. 561.

i nowomiejski. Z kolei w 1859 roku dokonano podziału diaspory pomezkańskiej, dzięki czemu w diecezji chełmińskiej ustanowiono dekanat pomezkański oraz powiększono dekanat lubawski⁶. W tym okresie diecezja chełmińska obejmowała zatem obszary podporządkowane częściowo 1. i 2. Korpusowi Armijnemu. Biorąc pod uwagę zakres terytorialny tego Kościoła lokalnego, pokrywał się on po części z okręgiem 1. Korpusu Armijnego w rejencji gdańskiej (m.in. powiaty miejski i wiejski gdański), królewieckiej (m.in. powiaty morąski, nidzicki i ostródzki) i kwidzyńskiej (m.in. powiaty brodnicki, chełmiński, grudziądzki, lubawski, suski i toruński). Jeśli chodzi o 2. Korpus Armijny, jego okręg wytyczono na terenie, który pod względem kościelnym należał do tejże diecezji w części rejencji gdańskiej (m.in. powiaty kartuski, kościerski, starogardzki i wejherowski) oraz kwidzyńskiej (m.in. powiaty chojnicki, człuchowski, świecki, tucholski i złotowski). Należy przy tym zauważyć, że granice diecezjalne w niejednym przypadku nie odpowiadały ściśle podziałowi administracyjnemu na powiaty⁷.

Z informacji opublikowanych w 1868 roku wynika, że jurysdykcji biskupów chełmińskich podlegały następujące miasta garnizonowe, w których stacjonowały jednostki 1. Korpusu Armijnego: Gdańsk (3. i 4. Wschodniopruski Pułk Grenadierów, 7. Wschodniopruski Pułk Piechoty, 1., 2. i 5. szwadron 1. Przybocznego Pułku Huzarów, Wschodniopruski Batalion Pionierów oraz I Batalion 8. Wschodniopruskiego Pułku Landwery), Grudziądz (8. Wschodniopruski Pułk Piechoty i I Batalion 4. Wschodniopruskiego Pułku Landwery), Ostróda (I Batalion 3. Wschodniopruskiego Pułku Landwery), Prabuty (1. szwadron Wschodniopruskiego Pułku Ułanów i I Batalion 7. Wschodniopruskiego Pułku Landwery), Starogard Gdański (3. i 4. szwadron 1. Przybocznego Pułku Huzarów), Susz (3. szwadron Wschodniopruskiego Pułku Ułanów) i Toruń (II Batalion 4. Wschodniopruskiego Pułku Landwery). Dyslokacja 2. Korpusu Armijnego na obszarze diecezji chełmińskiej obejmowała następujące garnizony: Chojnice (I Batalion 4. Pomorskiego Pułku Landwery), Starogard Gdański (II Batalion 8. Pomorskiego Pułku Landwery), Toruń (8. Pomorski Pułk Piechoty) oraz Wejherowo (I Batalion Landwery 8. Pomorskiego Pułku Landwery)⁸.

Geneza erygowania gdańskiego ośrodka duszpasterstwa wojskowego

Cechą charakterystyczną duszpasterstwa wojskowego były kościoły garnizonowe, w których mogli gromadzić się na przeznaczonych dla nich nabożeństwach członkowie wojska i ich rodziny. Delegat apostolski do opieki nad żołnierzami armii pruskiej biskup wrocławski kard. M. von Diepenbrock już w 1851 roku powziął starania, żeby udostępnić na ten cel szereg świątyń na obszarze całego

⁶ A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, 16 (1985) s. 19-22.

⁷ Por. *Biographisches Lexikon*, s. XXXIII.

⁸ *Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und des XIII. (Königlich-Württembergischen) Armeekorps*, Berlin 1868, passim; zob. również C. Jany, *Geschichte der Königlich-Preußischen Armee*, Bd. 4, *Die Königlich-Preußische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914*, Berlin 1933, s. 264-265; R. Bräuner, *Geschichte der preußischen Landwehr. Historische Darstellung und Beleuchtung ihrer Vorgeschichte, Errichtung und späteren Organisation*, Halbbd. 2, Berlin 1863, s. 175, 179-180.

państwa, na ogół miejskich. Przy nich mieli posługiwać kapelani wojskowi⁹. Jeśli chodzi o diecezję chełmińską, tamtejszy ordynariusz Anastazy Sedlag wskazał tego samego roku kościół św. Brygidy w Gdańsku z przeznaczeniem na ośrodek duszpasterstwa wojskowego. Niestety, zarząd kościelny zgodził się jedynie na jego ograniczone współużytkowanie, ponieważ pełnił on funkcję kościoła parafialnego. W niedzielę i święta Msze św. odbywały się w nim w godz. 9.00-11.00. Nabożeństwa dla żołnierzy miały być odprawiane o 7.30 bądź o 11.00¹⁰. Ministerstwo Wojny sugerowało, żeby opłaty za sprawowanie przez kapelana wojskowego kultu w tej świątyni uiszczano z kasy państwowej, a konkretnie z funduszu wojskowego. Z tego źródła otrzymywałyby gratyfikację kościelny, zatrudniony na potrzeby duszpasterstwa garnizonowego. Jedynie organista pracujący w tejże parafii miał dodatkowo pełnić swoją funkcję w czasie Mszy św. dla wojska. Za swoją posługę otrzymywałyby od 24 do 36 talarów rocznie¹¹. Biskup chełmiński określił koszty użytkowania świątyni przez wojsko na 60 talarów rocznie¹².

W 1852 roku, a zatem w trakcie pertraktacji dotyczących warunków korzystania z kościoła św. Brygidy w Gdańsku przez kapelanów wojskowych, tamtejszy proboszcz ks. Adalbert Fiebag zaznaczył, że będzie ono miało charakter tymczasowy. Zdecydowano nawet, że wszystkie ławki kościelne z zamykanymi drzwiczkami, do których klucze posiadali parafianie, pozostaną niedostępne. Prawo do nich posiadały bowiem osoby, które wykupiły miejsca w tej świątyni i ich użytkowanie przez wojsko wydawało się zarządowi opisywanego kościoła problematyczne. Ksiądz A. Fiebag uważał ponadto, że katolickie duszpasterstwo garnizonowe powinno posiadać własną świątynię. Przykładem byli ewangelicy, którzy adaptowali jeden z gdańskich obiektów sakralnych na rzecz posługi wśród członków armii i ich rodzin. Zaproponował nawet, żeby przeznaczyć na ten cel kościół Świętego Ducha w Gdańsku, który użytkowali członkowie sekty Johanna Rongego. Ich niewielka liczebność wróżyła szybkie wygaśnięcie tego ruchu¹³.

W maju tegoż roku ks. Fiebag, w imieniu zarządu kościelnego, skorygował warunki udostępnienia świątyni, żądając od wojska 100 talarów rocznie. Dodatkowo miało ono wypłacać organiście 36 talarów rekompensaty. Cytowany proboszcz powoływał się przy tym na należności przekazywane parafii ewangelickiej św. Piotra i Pawła w Gdańsku, której za wynajem kościoła na rzecz duszpasterstwa garnizonowego płacono przynajmniej 150, a może nawet 200 talarów¹⁴. Zapro-

⁹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin; dalej: GStA PK), sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, [Ministerstwo ds. Kultu] do ministra wojny, 17 V 1851, k. 135.

¹⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, kard. Diepenbrock do ministra ds. kultu, 11 V 1851, k. 134.

¹¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo Wojny do Ministerstwa ds. Kultu, 10 VII 1851, k. 144.

¹² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, kard. Diepenbrock do ministra ds. kultu, 16 IV 1852, k. 174.

¹³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, bp Sedlag do kard. Diepenbrocka, 10 IV 1852, k. 176-176v.

¹⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, bp Sedlag do kard. Diepenbrocka, 24 VII 1852, k. 182; Ministerstwo ds. Kultu do Ministerstwa Wojny, 25 X 1852, k. 188.

ponowana przez katolików kwota wydawała się jednak Ministerstwu ds. Kultu dość wygórowana. Innego zdania był z kolei kard. Diepenbrock, który uważał, że należy spożytkować na ten cel fundusze zarezerwowane w budżecie państwa na 1851 rok jako wynagrodzenie dla gdańskiego kapelana wojskowego. Wskutek braku jego nominacji, zamrożona kwota mogła zostać wyasygnowana na wieloletni wynajem świątyni. Warto wspomnieć, że w Koblencji za współużytkowanie kościoła Jezuitów wojsko płaciło 130 talarów rocznie¹⁵.

Minister wojny Eduard von Bonin informował w listopadzie 1852 roku, że zgadza się na zaproponowaną rekompensatę dla organisty. Opłatę 100 talarów za współużytkowanie kościoła mógłby zaaprobować tylko wówczas, gdyby nie udało się przyszłemu kapelanowi wojskowemu doprowadzić do obniżenia żądanej sumy finansowej. Minister brał również pod uwagę możliwość wynajmu innej świątyni¹⁶. Nowo ustanowionemu proboszczowi dywizji ks. Juliusowi Ferdinandowi Lückowi nie udało się jednak przekonać zarządu kościoła św. Brygidy w Gdańsku do obniżenia rekompensaty. Nie zdołał on także pozyskać innego obiektu sakralnego na duszpasterstwo wojskowe. Ostatecznie minister wojny przystał na żądaną stawkę¹⁷.

Posługa duszpasterska w wybranych garnizonach

Zestawienie poniższych garnizonów wynika z charakteru stacjonujących w nich jednostek wojskowych. Władze państwowe starały się umożliwić udział w duszpasterstwie wojskowym przede wszystkim jednostkom regularnym, przywiązując mniejszą wagę do opieki duchowej nad landwerzystami, którzy tworzyli rodzaj wojsk terytorialnych, obejmujący starsze roczniki rezerwistów. Zresztą powszechna mobilizacja formacji landwery odbywała się na ogół dopiero po wypowiedzeniu wojny¹⁸.

Gdańsk

Już w lipcu 1851 roku kard. Diepenbrock zabiegał, żeby proboszczem dywizji w Gdańsku ustanowiono ks. J.F. Lücka¹⁹. Władze państwowe zwlekały z ostateczną decyzją w tej sprawie. Ostatecznie hierarcha nominował go na ten urząd dekretem z 7 stycznia 1853 roku. Na początku lutego miał on przybyć do tego miasta²⁰.

¹⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo ds. Kultu do Ministerstwa Wojny, 25 X 1852, k. 188v.

¹⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 26 XI 1852, k. 189-189v.

¹⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 3 V 1853, k. 212.

¹⁸ Por. E. Lange, *Geschichte der Preußischen Landwehr seit Entstehung derselben bis zum Jahre 1856*, Berlin 1857, s. 81, 104-106.

¹⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Extract, 10 VII 1851, k. 142; kard. Diepenbrock do ministra ds. kultu, 19 X 1851, k. 151; kard. Diepenbrock do ministra ds. kultu, 20 VII 1851, k. 159. Zob. również *Biographisches Lexikon*, s. 493; Mross, *Słownik biograficzny*, s. 179.

²⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 19 II 1853, k. 207.

Do 15 kwietnia pozostał jednak w Oliwie, gdzie był wikariuszem, a obowiązki proboszcza dywizji podjął dopiero 19 kwietnia²¹. Warto nadmienić, że sprawował swoją funkcję do połowy 1855 roku. Wówczas został jej pozbawiony przez władze ministerialne. Chodziło o rzekome przewinienia natury moralnej, jednak ze względu na jego nominację proboszczowską, która nastąpiła tego samego roku, wydaje się to mało prawdopodobne. Zarzuty stawiane przez dowództwo wojskowe mogły dotyczyć zaangażowania politycznego, zwłaszcza opozycyjnego względem rządu, które było negatywnie oceniane przez armię pruską²².

Po zdymisjonowaniu ks. Lücka, duszpasterstwo wojskowe w Gdańsku, funkcjonujące przy kościele św. Brygidy, powierzono 21 maja 1855 roku byłemu administratorowi tamtejszej parafii ks. Aloysowi Fiedlerowi²³. Cieszył się on dobrą opinią władz państwowych. Jego poglądy polityczne pozostawały bez zarzutu. Nie miał także w zwyczaju pokazywać się w miejscach publicznych, co traktowano jako atut²⁴. W sierpniu 1863 roku został oddelegowany jako duszpasterz dywizjonu (Divisionsgeistlicher) na granicę z Królestwem Polski, z racji trwającego powstania styczniowego. Jego obowiązki w stacjonarnym duszpasterstwie garnizonowym przejął ks. Augustin Rompf, wikariusz z Kaplicy Królewskiej w Gdańsku²⁵. Rozpoczął on swoją posługę 22 sierpnia tego roku. Za opiekę nad żołnierzami otrzymywał 20 talarów miesięcznie. Niestety, w listopadzie tego biskup chełmiński Jan Nepomucen Marwicz poinformował proboszcza połowego armii pruskiej, że nie wyraża swojej zgody, żeby ks. A. Rompf ani jakikolwiek inny duchowny zastępował ks. A. Fiedlera²⁶. Biskup J.N. Marwicz argumentował swoją decyzję negatywnymi konsekwencjami wyłączenia księdza z pracy duszpasterskiej w parafii w obliczu nadzwyczajnego niedoboru prezbiterów w diecezji. Poza tym nieobecność ks. Fiedlera miała trwać początkowo od sześciu do ośmiu tygodni, potem zaś okazało się, że zostanie wydłużona prawdopodobnie do kilku miesięcy²⁷.

Delegowanie duchownego do opieki nad znaczną liczbą stacjonujących w Gdańsku katolików, a przy tym w przeważającej części mówiących po polsku, wydawało się niezbędne. Wskazywano na konieczność udzielania sakramentów w tamtejszym lazarecie, w którym niemal nieprzerwanie przebywali ciężko

²¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 3 V 1853, k. 212v.

²² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 7 VII 1855, k. 237; proboszcz połowy do ministra ds. kultu, 16 V 1855, k. 239; zob. również Mross, *Słownik biograficzny*, s. 179.

²³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Der Bericht des katholischen Feldpropstes Mencke, 16 V 1855, k. 235.

²⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 18 VI 1855, k. 238.

²⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Das Schreiben des Kriegsministers, 4 X 1863; nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 23 X 1863.

²⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 5 XI 1863; ks. Pellgram do ministra ds. kultu, 17 V 1864.

²⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, bp Marwicz do ks. Pell-drama, 2 XI 1863.

chorzy²⁸. Niestety, decyzją biskupa chełmińskiego, ks. Rompf miał zakończyć swoją posługę w garnizonie gdańskim do końca 1863 roku. Hierarcha tłumaczył, że brak nominacji na kolejnego duszpasterza wojskowego był spowodowany piętrzącymi się obowiązkami, które spadły na barki miejscowych księży. Ponadto nie władali oni wystarczająco językiem polskim, który okazał się niezbędny w kontakcie ze stacjonującymi w Gdańsku żołnierzami. Biskup proponował, żeby polskojęzyczni członkowie jednostek wojskowych uczestniczyli w niedzielnych i świątecznych Mszach św. w kościele pokarmelitańskim. O godz. 10.00 głoszone w nim kazania w języku polskim. Niemieckojęzyczni żołnierze mieli natomiast brać udział w liturgii celebrowanej w kościele parafialnym św. Brygidy. Wikariusz Hugo Knollmeyer z tej parafii mógł spowiadać niemieckojęzyczne osoby, natomiast po polsku tę posługę pełnił wikariusz Rompf. Biskup chełmiński wyrażał nadzieję, że na Wielkanoc 1864 roku, a zatem po święceniach kapłańskich, będzie mógł nominować zastępcę ks. Fiedlera, o ile do tego czasu duszpasterz wojskowy nie wróci do Gdańska²⁹. Hierarcha dotrzymał słowa i w czasie Świąt Wielkanocnych ustanowił w miejscowej parafii św. Brygidy nowego wikariusza, którym okazał się ks. Rompf. Miał on przejąć w zastępstwie duszpasterstwo wojskowe, ale tamtejszy proboszcz, ks. Karl Juretschke, sprzeciwił się, żeby nowemu wikariuszowi, poza obowiązkami w parafii, powierzyć również pracę w garnizonie³⁰.

Odpowiedzialność za duszpasterstwo wojskowe w Gdańsku już od 1 stycznia 1864 roku spoczywała nominalnie na proboszczu parafii św. Brygidy, wspomnianym ks. K. Juretschke. Warto nadmienić, że nie władał on językiem polskim³¹. Ksiądz Fiedler powrócił do Gdańska 13 sierpnia tego roku. Niezwłocznie przejął swoje obowiązki w garnizonie³². Jako proboszcza dywizji delegowano go w 1866 roku po raz kolejny w obszar działań zbrojnych. W czasie jego nieobecności ponownie zastępował go miejscowy proboszcz ks. Juretschke. Za posługę wśród żołnierzy przyznano mu rekompensatę 20 talarów miesięcznie³³. Niestety, 26 sierpnia tego roku zmarł on z powodu cholery. Do czasu powrotu ks. Fiedlera podjął się posługi w garnizonie tymczasowy zarządca parafii, a jednocześnie jej wikariusz, ks. Theodor Hasse³⁴.

²⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Pell dram do ministra ds. kultu, 10 XII 1863.

²⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, bp Marczewicz do ministra ds. kultu, 21 XII 1863.

³⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Pell dram do ministra ds. kultu, 20 VIII 1864.

³¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 5 IX 1864.

³² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Pell dram do ministra ds. kultu, 20 VIII 1864.

³³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, minister ds. Kultu do ministra wojny, 1 IX 1866.

³⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 7 IX 1866; zob. Mross, *Słownik biograficzny*, s. 119.

W 1866 roku nadprezydent prowincji pruskiej skorzystał z prawa prezenty i zgłosił kandydaturę proboszcza dywizji ks. Fiedlera na beneficjum w Błędownie, związane z urzędem proboszczowskim. Zwolniła się tym samym kapelania wojskowa w Gdańsku. Jesienią tego roku o tę posadę starał się ks. Eduard Himmel, urodzony 20 września 1829 roku. Od 1862 roku pracował jako kapelan wojskowy, początkowo w Kołobrzegu, zaś od 1865 roku – w Twierdzy Kłodzko³⁵. Nadprezydent prowincji pruskiej opowiadał się jednak za innym duchownym, a mianowicie za proboszczem z kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu ks. Friedrichem Kastnerem, pomimo obiekcji zgłaszanych przez tamtejszego landrata³⁶. Dowództwo 1. Korpusu Armijnego odrzuciło jednak tę kandydaturę wskazując, że ks. F. Kastner jest zupełnie nieznaną, a zatem nie dysponowano zapewne informacjami o jego politycznych predylekcjach³⁷. Poza tym argumentowano, że nie byłby zdolny, zapewne ze względu na swój wiek (ur. 1815), do podjęcia służby na polu walki³⁸. Ostatecznie powrócono do wcześniejszej propozycji obsadzenia kapelanii wojskowej w Gdańsku przez ks. E. Himmela. Otrzymał on rekomendację Ministerstwa Wojny i Ministerstwa ds. Kultu³⁹. Duchowny przybył do tego miasta 12 kwietnia 1867 roku, a dzień później objął urząd proboszcza dywizji⁴⁰. Niestety, już w połowie tego roku zrezygnował z zajmowanego stanowiska, skutecznie ubiegając się o posadę drugiego radcy szkolnego w rejencji poznańskiej z wynagrodzeniem rocznym 1200 talarów⁴¹. Z końcem września tego roku opuścił on gdański garnizon⁴².

Na miejsce ks. Himmela, pełniący obowiązki proboszcza połowego armii pruskiej ks. Friedrich August Koch zaproponował w sierpniu 1867 roku wikariusza z kościoła św. Mikołaja w Gdańsku ks. Roberta Sawickiego. Był to zresztą kandydat na urząd proboszcza dywizji, którego zgłaszał biskup chełmiński już 24 stycznia tego roku⁴³. Pod koniec września ks. R. Sawicki uzyskał ministerialną aprobatę⁴⁴,

³⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 14 XI 1866; zob. również Mross, *Słownik biograficzny*, s. 67.

³⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 27 XII 1866.

³⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, dowództwo 1 Korpusu Armijnego do nadprezydenta prowincji pruskiej, 22 XII 1866.

³⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo ds. Kultu do ministra wojny, 9 I 1867.

³⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 9 II 1867.

⁴⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 17 IV 1867.

⁴¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do Ministra Wojny, 17 VIII 1867.

⁴² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 3 X 1867.

⁴³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do Ministra ds. Kultu, 23 VIII 1867.

⁴⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ks. Kocha, 20 IX 1867.

natomiast obowiązki w garnizonie przejął 1 października 1867 roku⁴⁵. We wrześniu tego roku opiniowano również administratora parafii w Gdańsku-Nowym Porcie ks. Antona Mühla na kapelana jednostek wojskowych stacjonujących zarówno w Gdańsku-Nowym Porcie, jak i w Wisłoujściu (wraz z Twierdzą Wisłoujście)⁴⁶. Ministerstwo ds. Kultu wydało zgodę na tę nominację już w październiku tego roku⁴⁷. Przyznano także 100 talarów rocznie na działalność duszpasterską w tym garnizonie, z czego 70 otrzymywał kapelan, 10 – kościelny z Gdańska-Nowego Portu, zaś 20 stanowiło rekompensatę za koszty związane z celebracją liturgiczną⁴⁸. W 1869 roku kapelanem w jednostkach wojskowych w Gdańsku-Nowym Porcie i Wisłoujściu został administrator tamtejszej parafii ks. Theophil Mey⁴⁹.

Grudziądz

Po śmierci ks. kanonika Franza Dietricha, proboszczem w Grudziądzu został 6 grudnia 1849 roku ks. Johannes Heller⁵⁰. Co najmniej od 1851 roku posługiwał w tamtejszym garnizonie⁵¹. W 1862 roku informowano, że za tę pracę pobierał gratyfikację w wysokości 135 talarów rocznie⁵². Dowództwo wojskowe doceniało jego zaangażowanie na rzecz armii pruskiej. Przyszły generał broni August von Werder zaproponował nawet, żeby odznaczyć grudziądzkiego dziekana orderem⁵³. W grudniu 1864 roku Ministerstwo ds. Kultu, podtrzymując opinię wnioskodawcy, wyraziło sugestię uhonorowania duchownego Orderem Orła Czerwonego IV Klasy⁵⁴. Prawdopodobnie nie zdołano zrealizować tych planów. Ksiądz J. Heller zmarł 4 lutego 1866 roku w czasie epidemii tyfusu. Jego następcą został ks. Franz Wyczyński⁵⁵.

W 1867 roku w grudziądzkim garnizonie stacjonowało 1384 ewangelików i 974 katolików. Katolicka parafia w tym mieście liczyła z kolei około 5 tys. wier-

⁴⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do Ministra ds. Kultu, 3 X 1867; *Biographisches Lexikon*, s. 689.

⁴⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ministra wojny, 13 IX 1867.

⁴⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ks. Kocha, 4 X 1867.

⁴⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ks. Kocha, 6 XI 1867.

⁴⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, Der Antrag des kathol. Herrn Feldpropstes, 13 III 1869.

⁵⁰ Mross, *Słownik biograficzny*, s. 100.

⁵¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister ds. kultu do ministra wojny, 22 IV 1851, k. 130.

⁵² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 26 XI 1862, k. 286-286v.

⁵³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 8 XII 1864.

⁵⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo ds. Kultu do nadprezydenta prowincji pruskiej, 3 XII 1864.

⁵⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Wyczyński do probostwa polowego, 28 IX 1867; Mross, *Słownik biograficzny*, s. 100, 370-371.

nych. Pracowało w niej dwóch księży – proboszcz i wikariusz. Proboszcz nauczał dodatkowo w tamtejszym gimnazjum i szkole realnej⁵⁶. Obowiązki ciężące na tych duchownych uniemożliwiały im dodatkową posługę wśród żołnierzy. Biskup chełmiński zabiegał zatem, żeby wojsko zatrudniło przy tej jednostce etatowego kapelana⁵⁷. Niestety, Ministerstwo Wojny negatywnie odniosło się do tej propozycji⁵⁸. Wyraziło jednakże gotowość wyasygnowania 350 talarów rekompensaty rocznie dla wskazanego przez biskupa chełmińskiego księdza, który roztoczyłby opiekę pastoralną nad żołnierzami. Poza deklarowaną powyżej sumą finansową, duszpasterz otrzymywałby dodatkowo około 150 talarów związanych z posługą kapłańską⁵⁹.

Wobec propozycji ministerstwa, biskup chełmiński powziął decyzję ustanowienia drugiego wikariusza w Grudziądzu, który przejąłby posługę kapłańską wśród członków jednostki wojskowej. Miał on cieszyć się dość dużą autonomią w stosunku do miejscowego proboszcza⁶⁰. Grudziądzki proboszcz ks. F. Wyczyński, będący jednocześnie proboszczem garnizonu, sceptycznie odniósł się do tych planów. Wskazywał, że takiemu kapelanowi należałoby wypłacić pokaźne wynagrodzenie, które jednak nie mogłoby być zbyt wysokie, ponieważ w przeciwnym wypadku o jego etat, przeznaczony dla młodego duchownego, staraliby się starsi księża. Ksiądz Wyczyński nadmienił ponadto, że ze względu na brak wystarczającej liczby duchowieństwa w diecezji chełmińskiej, obsada kapelanii wojskowej zmieniałaby się nawet rokrocznie. Wikariuszy bowiem bardzo często przenoszono do innych placówek duszpasterskich. Wobec jeszcze innych negatywnych aspektów delegowania niezależnego księdza do opieki nad żołnierzami, proponował ostatecznie, żeby pozostawić mu urząd proboszcza garnizonu, a on zlecałby nowo nominowanemu wikariuszowi obowiązki wśród żołnierzy bądź ludności cywilnej⁶¹.

Ostatecznie w sierpniu 1867 roku pełniący powinności proboszcza polowego ks. Friedrich August Koch zaproponował wikariusza Michaela Frydrychowicza na kapelana wojskowego w Grudziądzu⁶². Rekomendację Ministerstwa ds. Kultu otrzymał on jesienią tego roku⁶³. Rozporządzenie dotyczące jego nominacji wydano

⁵⁶ Gimnazja i szkoły realne należały do kategorii tzw. szkół wyższych, które według dzisiejszej terminologii określa się jako średnie. Zob. M. Niedzielska, *Dzieje szkolnictwa*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, (1850-1918), cz. 2, *Polityka i kultura*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002, s. 293.

⁵⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra wojny i ministra ds. kultu, 15 IV 1867.

⁵⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Podbielski do ministra ds. kultu, 13 V 1867.

⁵⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ministerstwo ds. Kultu do ministra wojny, 2 V 1867; Podbielski do ministra ds. kultu, 13 V 1867.

⁶⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, bp Marwicz do ks. Kocha, 11 IV 1867, odpis.

⁶¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Wyczyński do proboszcza polowego, 28 IX 1867.

⁶² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, der Bericht des Domkapitulars Koch, 7 VIII 1867.

⁶³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do ministra wojny, 4 X 1867.

11 lipca 1868 roku. Ksiądz M. Frydrychowicz przybył do Grudziądza 1 sierpnia tego roku i niezwłocznie rozpoczął posługę kapłańską wśród katolickich żołnierzy⁶⁴. Przyznano mu podstawową pensję 400 talarów rocznie z funduszy wojskowych oraz dodatki⁶⁵. Jesienią 1869 roku otrzymał on nominację na proboszcza dywizji⁶⁶.

W Grudziądzu znajdował się kościół garnizonowy, z którego korzystali jedynie ewangelicy. W 1867 roku władze diecezji chełmińskiej zabiegały o możliwość współużytkowania świątyni przez katolików⁶⁷. Warto wspomnieć, że do czasu kasaty klasztoru w 1834 roku, kościół ten należał do zakonu żeńskiego benedyktynek. Na podstawie rozporządzenia Fryderyka Wilhelma III z 28 czerwca 1837 roku stał się ewangelickim kościołem garnizonowym. Redukcja katolickich obiektów sakralnych skutkowałą jednak problemami lokalowymi. W świątyni parafialnej celebrowano Msze św. zarówno po niemiecku, jak i po polsku, a zatem liczba nabożeństw była podwójna. Dodatkowa liturgia, przeznaczona wyłącznie dla żołnierzy, znacząco nadwyrężała niedzielny porządek liturgiczny⁶⁸. Ministerstwo ds. Kultu potraktowało postulaty katolików ze zrozumieniem. Zaproponowano, żeby Msze św. w kościele garnizonowym odbywały się co drugą niedzielę oraz w te dni tygodnia, w których przypadało święto kościelne⁶⁹. Aprobata ministerstwa nie przełożyła się jednak na niezwłoczną realizację tych planów. O odroczenie terminu zmiany statusu ewangelickiego kościoła garnizonowego na symultanny zabiegał bowiem ewangelicki proboszcz połowy Peter Thielen. Powodem była śmierć ewangelickiego kaznodziei garnizonowego w Grudziądzu⁷⁰.

Kilka miesięcy później ks. Koch przesłał do Ministerstwa ds. Kultu propozycję dotyczącą celebrowania Mszy św. w Cytadeli na terenie Twierdzy Grudziądz. Co dwa tygodnie, na niedzielnym nabożeństwie, gromadzili się w tamtejszym oratorium żołnierze ewangeliccy. Naprzemiennie mogły zatem korzystać z niego oba wyznania, podobnie zresztą jak z kościoła garnizonowego. Ministerstwo sugerowało inne rozwiązanie, a mianowicie żeby Msze św. niedziele w tej świątyni były odprawiane o 7.00 bądź 7.30, a ewangelickie nabożeństwa o 10.00⁷¹.

W listopadzie 1867 roku konsystorz królewiecki informował, że w Grudziądzu stacjonuje aż 1503 ewangelików i 845 katolików. Z tego względu nabożeństwa

⁶⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 7 VIII 1868.

⁶⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, Podbielski i Borries do intendentury I Korpusu Armijnego, 20 IX 1868.

⁶⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 3, bp Namszanowski do ministra ds. kultu, 4 X 1869; *Biographisches Lexikon*, s. 224.

⁶⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do rejencji w Kwidzynie, 2 III 1867.

⁶⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, bp Marwicz do ks. Kocha, 11 IV 1867, odpis; konsystorz królewiecki do ministra ds. kultu, 23 XI 1867.

⁶⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Podbielski do ministra ds. kultu, 12 VII 1867.

⁷⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Thielen do [Ministerstwa ds. Kultu], b.d.

⁷¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 1 X 1867.

ewangelickie w kościelne garnizonowym odbywały się w trzy pierwsze niedziele miesiąca, natomiast w Cytadeli – w czwartą. Na dodatek kościół nie mieścił wszystkich żołnierzy ewangelickich i ich rodzin, którzy deklarowali chęć uczestnictwa w nabożeństwie. Wobec tych faktów, konsystorz odradzał władzom w Berlinie zmianę statusu tej świątyni na symultanną⁷². W styczniu następnego roku Ministerstwo ds. Kultu powróciło do proponowanego przez siebie rozwiązania. Katolicki żołnierze mieli opuszczać twierdzę o 7.00, żeby w przeciągu 30 minut dotrzeć do kościoła garnizonowego. Msza św. kończyłaby się o 9.00, najpóźniej o 9.30⁷³. Obiekcje dotyczące współużytkowania świątyni zgłosiła jednak Ewangelicka Naczelna Rada Kościelna. Tłumaczyła, że korzystanie z kościołów symultанных jest źródłem tarć i sporów. Sugerowała ponadto, żeby na cele katolickiego duszpasterstwa garnizonowego przeznaczyć jakiś inny obiekt sakralny⁷⁴. Ostatecznie w sierpniu 1868 roku władze w Berlinie zdecydowały, że grudziądzki kościół garnizonowy będzie służył żołnierzom obu konfesji⁷⁵.

Ĺawia, Prabuty, Susz i Zalewo

Po śmierci kapelana jednostki wojskowej w Ĺawie, ks. Michaela Jablonskiego, która nastąpiła 14 grudnia 1851 roku, administratorem w Radomnie został 5 stycznia 1852 roku ks. Johannes Lipski. Przejął on również posługę duszpasterską wśród Ĺawskich żołnierzy⁷⁶. Tego samego roku opuścił on jednak tę parafię. Nadprezydent prowincji pruskiej proponował, żeby opiekę duchową nad jednostką powierzyć księdzu z Kazanic, ponieważ desygnowany na probostwo w Radomnie nieznan z nazwiska starszy kapłan nie władał wystarczająco językiem niemieckim. Ostatecznie 17 czerwca 1852 roku władze diecezjalne nominowały na tę parafię ks. Davida Thomasa Reiskiego (Rejskiego), którego predyspozycje dotyczące pracy z żołnierzami odpowiadały oczekiwaniom nadprezydenta⁷⁷.

W październiku 1852 roku nastąpiła translokacja 8. Pułku Ułanów z Bonn do Elbląga i okolic (w tym również do Ĺawy), na miejsce stacjonującego dotychczas 5. Pułku Kirasjerów. Nowe jednostki składały się niemal wyłącznie z katolików, co przekładało się na zwiększone zapotrzebowanie dotyczące posługi duszpasterskiej⁷⁸. Ksiądz D.T. Reiski pierwszą Mszę św. dla Ĺawskich żołnierzy celebrował (bądź

⁷² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, konsystorz królewiecki do ministra ds. kultu, 23 XI 1867.

⁷³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, [Ministerstwo ds. Kultu] do Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej, 27 I 1868.

⁷⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Ewangelicka Naczelna Rada Kościelna do ministra ds. kultu, 8 II 1868.

⁷⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Reglement für den Mitgebrauch der evangelischen Garnison-Kirche in Graudenz seitens der katholischen Militärgemeinde daselbst, 4 VIII 1868.

⁷⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, das Haupt-Journal, k. 170; bp Sedlag do kard. Diepenbrocka, 27 II 1852, k. 193.

⁷⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo Wojny do 1 Korpusu Armijnego, 24 X 1852, odpis, k. 194.

⁷⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 9 XII 1852, k. 191v-192; Mross, *Słownik biograficzny*, s. 264.

udzielił jedynie Komunii św.) 20 listopada 1852 roku w miejscowej sali szkolnej. Zadeklarował również, że nieodpłatnie będzie odprawiał Mszę św. raz w miesiącu, o ile miasto wskaże odpowiednie pomieszczenie na cele kultu⁷⁹. Ostatecznie 2 stycznia 1853 roku Ministerstwo Wojny wyraziło zgodę na czterokrotny w ciągu roku udział żołnierzy z Iławy, Ostródy i Zalewa we Mszy św., którą celebrował zamiejskowy kapelan⁸⁰. Według informacji zaprezentowanych przez ks. Paula Romahna, częstotliwość celebracji katolickich nabożeństw w Iławie zwiększono 8 lutego 1856 roku do ośmiu⁸¹.

Zgodnie z decyzją władz państwowych z 18 czerwca 1849 roku duszpasterstwo wojskowe w Prabutach, Suszu i Zalewie powierzono proboszczowi Josephowi Jogalli z Dzierzgonia (diecezja warmińska)⁸². Wskutek rozporządzenia ministerialnego z 1856 roku wprowadzono w Suszu i prawdopodobnie Prabutach czterokrotną w ciągu roku celebrację katolickich nabożeństw dla miejscowych żołnierzy. Jeśli chodzi o Susz, nie mogły się one dłużej odbywać w kościele ewangelickim, w związku z czym zaczęto je odprawiać w jednym z domów prywatnych⁸³. Z relacji proboszcza dzierzgońskiego wynika, że w Zalewie uczestniczyła we Mszach św. spora liczba ludności cywilnej. Dzień celebracji był każdorazowo ustalany z dowództwem jednostki. Niestety, informacja o dacie sprawowanej liturgii docierała do katolickich mieszkańców Zalewa najwcześniej dobę przed jej rozpoczęciem. W 1857 roku dwukrotnie odbyły się katolickie nabożeństwa w tamtejszym kościele ewangelickim. Po odmownej decyzji dotyczącej dalszego użytkowania tej świątyni, Msze św. tego roku celebrowano jeszcze dwukrotnie w szkole miejskiej⁸⁴. Warto wspomnieć, że tego roku w każdej z jednostek stacjonujących w Prabutach, Suszu i Zalewie przebywało około 50 katolików⁸⁵. W lutym 1858 roku opiekę pastoralną nad tymi miastami garnizonowymi przejął proboszcz z Dzierzgonia ks. Augustin Harwart⁸⁶. W tym czasie przeprowadzono jednak translokację żołnierzy z garnizonu w Zalewie, w związku z czym duchowny zaprzestał celebracji Mszy św. w tym mieście aż do 1864 roku⁸⁷.

W 1861 roku biskup chełmiński zabiegał u władz państwowych o zmianę kapelana wojskowego w Suszu. Miasto to bowiem leżało w diecezji chełmińskiej, zaś

⁷⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Dohna do Ministerstwa Wojny, k. 196.

⁸⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 13 I 1853, k. 199; Dohna do Ministerstwa Wojny, 28 XII 1852, k. 202; Ministerstwo Wojny do 1 Korpusu Armijnego, 2 I 1853, odpis, k. 205.

⁸¹ P. Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, Braunsberg 1927, s. 120.

⁸² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Dohna do Ministerstwa Wojny, 5 XII 1852, k. 195.

⁸³ Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, s. 121.

⁸⁴ A. Hildebrandt, *Ueber den periodischen Gottesdienst in Saalfeld, Diözese Culm*, „Bonifatiusblatt”, (1868) nr 9, s. 130.

⁸⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 16 XII 1857, k. 250.

⁸⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 16 XII 1857, k. 250.

⁸⁷ Hildebrandt, *Ueber den periodischen Gottesdienst*, s. 130.

tamtejszym garnizonem opiekował się ksiądz z diecezji warmińskiej. Co więcej, od 15 maja tego roku funkcjonowała w Suszu stacja misyjna, skupiająca tamtejszą katolicką ludność cywilną, którą z posługą sakramentalną odwiedzał ks. Heinrich Benjamin z Iławy⁸⁸. W połowie tego roku władze państwowe zgodziły się na tę zmianę⁸⁹. Najprawdopodobniej z powodu niewystarczającej liczby duchowieństwa w diecezji chełmińskiej, w 1863 roku doszło do kolejnej nominacji na kapelana wojskowego. Jak odnotował ks. Alojzy Szorc, ponownie został nim proboszcz dzierzgoński, ks. Harwart, który miał obsługiwać garnizony w Prabutach, Suszu i Zalewie. Zresztą rok później biskup chełmiński powierzył jego pieczy katolików z tego ostatniego miasta, mimo przynależności obejmującego go obszaru do diecezji chełmińskiej⁹⁰.

Ostróda

W połowie XIX wieku żołnierze w Ostródzie podlegali duchowej opiece dzierzgońskiego proboszcza ks. J. Jogalli. Wprawdzie władze państwowe aprobowały jego podróże do tego garnizonu, jednakże nie posiadał on ich pisemnej zgody na posługę duszpasterską wśród żołnierzy. Ostatecznie kandydatem na kapelana tej jednostki został proboszcz z Grabowa ks. Johannes Kościński. Po translokacji eskadronu 8. Pułku Ułanów do Ostródy posługa sakramentalna w tym mieście garnizonowym wydawała się nieodzowna. Ksiądz J. Kościński zainaugurował ją 28 października 1852 roku. Tego dnia odprawił Mszę św. bądź jedynie udzielił Komunii św. tamtejszym żołnierzom, których miał zamiar odwiedzać dwa razy w roku⁹¹. Ostatecznie zdecydowano, że żołnierze ci będą mogli uczestniczyć cztery razy do roku we Mszy św. celebrowanej dla nich przez zamiejscowego księdza⁹².

W październiku 1853 roku biskup chełmiński erygował w Ostródzie katolicką placówkę cywilną. Pierwszym jej duszpasterzem został ks. Stephan Keller, wcześniejszy wikariusz w Kościerzynie. Zachęcał on żołnierzy ostródzkich do przyjmowania sakramentów. O jego współpracy z członkami armii poinformowano dowództwo wojskowe, które w maju 1854 roku wyszło z inicjatywą powierzenia mu kapelanii⁹³. Niestety, ks. S. Keller nie był proboszczem, a nowa jednostka

⁸⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, proboszcz polowy do ministra ds. kultu, 15 V 1861, k. 276; por. Romahn, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, s. 121.

⁸⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo ds. Kultu do proboszcza polowego, 4 IV 1861, k. 277.

⁹⁰ Hildebrandt, *Ueber den periodischen Gottesdienst*, s. 130; A. Szorc, *Dzierzgoń od początku do dni naszych 1248-1998*, Dzierzgoń 1998, s. 156. Ksiądz Alojzy Szorc twierdzi, że przekazanie uprawnień ks. Augustynowi Harwartowi do prowadzenia duszpasterstwa w Zalewie nastąpiło w 1866 roku. Z relacji ks. Harwarta wynika, że nastąpiło to dwa lata wcześniej; zob. tamże.

⁹¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 9 XII 1852, k. 192; Dohna do Ministerstwa Wojny, 5 XII 1852, odpis, 195v.

⁹² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, minister wojny do ministra ds. kultu, 13 I 1853, k. 199; Dohna do Ministerstwa Wojny, 28 XII 1852, odpis, k. 202; Ministerstwo Wojny do 1 Korpusu Amijnego, 2 I 1853, odpis, k. 205.

⁹³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo Wojny do ministra ds. kultu, 6 V 1854, k. 218; Archiv des Bonifatiuswerks (Paderborn), Teczka: Osterode,

kościelna w Ostródzie nie posiadała aprobaty władz państwowych, co mogło stanowić przeszkodę w delegowaniu przez nie wspomnianego duchownego do posługi wśród żołnierzy⁹⁴. Należy przypuszczać, że mimo braku wyraźnej zgody ministerialnej, korzystali oni ze sprawowanych przez niego sakramentów, gdyż zamiejscowy kapelan, ks. Kośminski, po raz ostatni przybył do ostródzkiego garnizonu jesienią 1853 roku⁹⁵. W 1859 roku liczba katolików stacjonujących w ostródzkim kadrowym batalionie landwery (Landwehr-Stamm-Batalion) wynosiła 450, stąd pisemna nominacja ks. Kellera na jego duszpasterza wydawała się proboszczowi polowemu w pełni uzasadniona⁹⁶. Ostatecznie jesienią tego roku Ministerstwo ds. Kultu zaaprobowало tę kandydaturę⁹⁷.

Toruń

W 1854 roku biskup chełmiński Anastazy Sedłag ustanowił duszpasterzem wojskowym w Toruniu ks. Augustina Lulkowskiego, będącego proboszczem miejscowej parafii św. Jakuba. Zastąpił on dotychczasowego kapelana ks. Antona Hunta⁹⁸. W 1856 roku ks. A. Lulkowski został przeniesiony do Łązyna. Kapelanię wojskową przejął po nim administrator parafii ks. Thaddäus Ferdinand von Lebinski (Łebiński)⁹⁹. W październiku tego roku informowano, że kazania dla żołnierzy głosił po polsku, mimo że dość spora ich liczba nie władała tym językiem¹⁰⁰. Tego rodzaju adnotacje spotykały się na ogół z reakcją władz państwowych, które aktywnie wspierały germanizację społeczeństwa. Tak było i w tym przypadku. Ministerstwo ds. Kultu nosiło się odtąd z zamiarem pozbawienia go funkcji wojskowej¹⁰¹. Ostatecznie ks. T.H. von Lebinski zobowiązał się do homilii w dwóch językach, naprzemiennie po polsku i po niemiecku. Z powodu licznych obowiązków parafialnych, postulował on zatrudnienie kapelana wojskowego, który mógłby poświęcić się pracy z żołnierzami¹⁰². Propozycja administratora

Statistische Nachrichten über die Missionsstation in Osterode (...), 3 I 1863.

⁹⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 13 I 1855, k. 230v.

⁹⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 13 I 1855, k. 230.

⁹⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, proboszcz polowy do ministra ds. kultu, 26 X 1859, k. 263-263v.

⁹⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 28 XI 1859, k. 267.

⁹⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, nadprezydent prowincji pruskiej do ministra ds. kultu, 28 VII 1854, k. 220; zob. również Mross, *Słownik biograficzny*, s. 179.

⁹⁹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, proboszcz polowy do ministra ds. kultu, 12 VIII 1857, k. 241; Ministerstwo ds. Kultu do Ministerstwa Wojny, 21 VIII 1857, k. 242.

¹⁰⁰ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, [Ministerstwo Wojny] do ministra ds. kultu, 2 X 1857, k. 244.

¹⁰¹ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, Ministerstwo ds. Kultu do proboszcza polowego, 17 X 1857, k. 245.

¹⁰² GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, proboszcz polowy do ministra ds. kultu, 10 XII 1857, k. 247.

parafii nie była odosobniona. Za takim rozwiązaniem opowiadał się również proboszcz połowy armii pruskiej ks. Feliks Mencke. Wskazywał, że taką potrzebę sygnalizowano już od wielu lat¹⁰³. W lutym 1858 roku poinformowano władze w Berlinie, że ks. Lebinski nadal mówi kazania po polsku¹⁰⁴. Miesiąc później został on przeniesiony przez biskupa chełmińskiego na administratora do Kijewa. Jego następcą przy toruńskiej parafii św. Jakuba ustanowiono dotychczasowego proboszcza z Kijewa – ks. Kastnera. Zgodnie z poleceniem władz kościelnych miał on również przejąć duszpasterstwo wojskowe w tym mieście. W tamtejszym garnizonie przebywało wówczas 494 katolików¹⁰⁵.

W 1867 roku opiekę nad opisywanym garnizonem zlecono nowemu proboszczowi parafii św. Jakuba w Toruniu ks. Hugonowi Wiercinskiemu¹⁰⁶. Początkowo odrzucił propozycję, żeby podjąć się pracy wśród żołnierzy za 50 talarów rocznie. Biskup chełmiński nakłonił go jednak do tej posługi duszpasterskiej, przynajmniej tymczasowo. Miał on ponadto do pomocy wikariusza tej parafii, ks. Johanna Buscha. Z tego względu pełniący obowiązki proboszcza połowego armii pruskiej ks. Koch zabiegał, żeby wojsko podwyższyło toruńskiemu proboszczowi rekompensatę do 80 talarów¹⁰⁷. W lutym 1868 roku wpłynęła skarga na ks. H. Wiercinskiego, złożona przez ewangelickiego kaznodzieję garnizonowego. Katolicki duchowny odmówił wglądu w informacje znajdujące się w kościelnych aktach osobowych. Stanowiło to pogwałcenie paragrafu 41. Kościelnego Porządku Wojskowego (Militair-Kirchen-Ordnung) z 1832 roku. Ksiądz Wiercinski tłumaczył się, że w pruskiej armii funkcjonują jedynie ewangelickie parafie, zaś metrykalia katolickich żołnierzy są deponowane w parafii leżącej w pobliżu garnizonu. W związku z tym nie miał obowiązku udostępniać zapisów kościelnych ewangelickiemu kapelanowi. Wspomniany proboszcz zamierzał zrezygnować z duszpasterstwa wojskowego na Wielkanoc 1868 roku¹⁰⁸.

Zakończenie

W połowie XIX wieku katolickie duszpasterstwo wojskowe rozwijało się dość dynamicznie. Większość żołnierzy tego wyznania, stacjonujących na obszarze diecezji chełmińskiej, zostało objętych opieką pastoralną przez księży pracujących najczęściej w pobliżu garnizonu. W miejscowościach pozbawionych infrastruktury kościelnej, posługę sakramentalną zlecano duszpasterzom z najbliższych parafii.

¹⁰³ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, proboszcz połowy do ministra ds. kultu, 10 XII 1857, k. 247v.

¹⁰⁴ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, [Ministerstwo Wojny] do ministra ds. kultu, 24 II 1858, k. 253.

¹⁰⁵ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1, [Ministerstwo Wojny] do ministra ds. kultu, 24 III 1858, k. 254-254v; Nachweisung, k. 256.

¹⁰⁶ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, der Bericht des katholischen Feldpropstei-Amtes, 12 IX 1867.

¹⁰⁷ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, ks. Koch do ministra ds. kultu, 12 IX 1867.

¹⁰⁸ GStA PK, sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 2, Podbielski do [ministra ds. kultu], 6 II 1868; Ministerstwo ds. Kultu do ministra wojny, 8 IV 1868.

Z czasem, na obszarze diaspory katolickiej garnizony stały się trzonem powstających placówek duszpasterskich¹⁰⁹. Mimo dużego zapotrzebowania, armia pruska niechętnie zatrudniała etatowych kapelanów na obszarze diecezji. Tego rodzaju nominację otrzymywali duchowni skierowani do posługi w dużych liczebnie garnizonach, wśród których należy wymienić Gdańsk i Grudziądz. Warto wspomnieć, że w 1870 roku w całych Prusach było jedynie 19 katolickich proboszczów dywizji i 7 proboszczów garnizonowych¹¹⁰. Jedyńm ośrodkiem duszpasterstwa wojskowego na terenie diecezji chełmińskiej, z prerogatywami parafii garnizonowej, pozostawał Gdańsk. Praca z żołnierzami nie była pozbawiona problemów, które towarzyszyły również księżom w cywilnych placówkach kościelnych, a zatem napięć interkonfesyjnych, czy też skutków polityki germanizacyjnej państwa pruskiego. Ukształtowany przez dziesięciolecia etos kapelana wojskowego, potwierdzony w czasie wojny francusko-pruskiej (1870/1871), został dość szybko zakwestionowany przez zbliżający się Kulturkampf.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiv des Bonifatiuswerks (Paderborn)
Teczka: Osterode.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)
sygn. I. HA Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. VIII, Nr. 1, Bd. 1-3.

Źródła drukowane

Biographisches Lexikon der katholischen Militärseelsorge Deutschlands 1848 bis 1945, hrsg. H.J. Brandt, P. Häger, Paderborn 2002.

Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 2, Słownik, Olsztyn 2003.

Rang- und Quartier-Liste der Königlich-Preußischen Armee und des XIII. (Königlich-Württembergischen) Armeekorps, Berlin 1868.

Opracowania

Bräuner R., *Geschichte der preußischen Landwehr. Historische Darstellung und Beleuchtung ihrer Vorgeschichte, Errichtung und späteren Organisation*, Halbbd. 2, Berlin 1863.

Gernsheim Robert, *Die Regelung der katholischen Militärseelsorge in Preussen (1868)*, w: *Archiv für katholisches Kirchenrecht mit besonderer Rücksicht auf Oesterreich und Deutschland*, Neue Folge, Bd. 14, hrsg. F.H. Vering, Mainz 1868, s. 431-434.

Güsgen Johannes, *Die katholische Militärseelsorge in Deutschland zwischen 1920 und 1945*, Köln-Wien 1989.

¹⁰⁹ G. Matern, *Die katholische Diaspora in Ostpreußen*, Braunsberg 1909, s. 13.

¹¹⁰ Zob. *Biographisches Lexikon*, s. XLIV.

- Hildebrandt Augustin, *Ueber den periodischen Gottesdienst in Saalfeld, Diözese Culm*, „Bonifatiusblatt”, (1868) nr 9, s. 130.
- Jany Curt, *Geschichte der Königlich Preußischen Armee*, Bd. 4, *Die Königlich Preußische Armee und das Deutsche Reichsheer 1807 bis 1914*, Berlin 1933.
- Kopiczko Andrzej, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004.
- Lange Eduard, *Geschichte der Preußischen Landwehr seit Entstehung derselben bis zum Jahre 1856*, Berlin 1857.
- Matern Georg, *Die katholische Diaspora in Ostpreußen*, Braunsberg 1909.
- Nadolny Anastazy, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, 16 (1985) s. 15-25.
- Niedzielska Magdalena, *Dzieje szkolnictwa*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, (1850-1918), cz. 2, *Polityka i kultura*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002, s. 271-303.
- Pohl Heinrich, *Die katholische Militärseelsorge Preussens 1797-1888*, Stuttgart 1926, (Nachdruck: Amsterdam 1962).
- Romahn Paul, *Die Diaspora der Diözese Ermland*, Braunsberg 1927.
- Seelhorst Ferdinand von, *Das Heerwesen des Preußischen Staats*, Erfurt 1841.
- Szorc Alojzy, *Dzierzgoń od początku do dni naszych 1248-1998*, Dzierzgoń 1998.